

Industriens arbejdskraft

Jørgen Peter Christensen:
Fabriksarbejdere og funktionærer 1870-1972. Bind 6 af: "Dansk Industri efter 1870". Odense Universitetsforlag 2002. 268 kr., 353 sider, ill., appendiks mv. ISBN 87-7838-579-2

Bogen er udgivet efter forfatterens død. Manuskriptet er færdiggjort af Hans Chr. Johansen og forfatterens datter, Marianne Christensen.

Bogen starter med at gøre status over situationen på industriens område omkring 1870. Den omhandlede periode er opdelt i tidsafsnit, der behandles i hvert sit kapitel. 1870 til 1916, 1916 til 1958 og 1958 til 1973. I hvert kapitel behandles følgende 6 områder:

1. Strukturelle træk ved arbejdskraften, køns- og aldersfordeling samt uddannelsesforhold, herunder forholdet mellem faglærte og ufaglærte/tillærte, og børnenes deltagelse i farbiksarbejdet.
2. Arbejdsmarkedsforhold herunder efterspørgsel og udbud af arbejdskraft, dennes rekruttering og tilknytning til virksomheden.
3. Konsekvenser for arbejderne af ændringer i arbejdsprocesserne.
4. Arbejdsmiljø og arbejdstid, herunder sundhedsforhold, arbejdsulykker og statslig regulering på dette område.
5. Lønforholdene inden for industrien samt lønnen og arbejdsløshedens indvirkning på arbejderne levestandard.
6. Forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver, organisationsdannelse og kollektive overenskomster, herunder også strejker.

Der er benyttet tal fra den offentlige statistik: Håndværks-,

industri- og erhvervstællinger og lønstatistikker. Dette talmateriale er sammenholdt med tidligere undersøgelser på dette felt, og derudfra danner forfatteren sin egen opfattelse af, hvordan forholdene har været for henholdsvis arbejderne og funktionærerne indenfor industrien igennem de omhandlede 100 år. Der er desuden brugt virksomhedsarkiver, fagblade, levnedberetninger og lokalhistorisk materiale, jubilæumsskrifter fra fagforeninger og arbejdsgiverorganisationer.

Man følger konsekvenserne af industrialiseringen for de berørte medarbejdere. Hovedvægten er lagt på de manuelle arbejdere, der skulle vænne sig til forandringen fra den traditionelle livscyklus: lærling, svend, mester, til at være lønarbejder hele livet og til den øgede arbejdsdeling med deraf følgende mindre kontrol over arbejdssituationen; men også de ændringer i levevilkårene, som industriarbejderne kunne opnå gennem lønnen.

I en slutbemærkning konstaterer forfatteren, at industriarbejderen anno 1972 har fået en mere respekteret status i samfundet, og at den stigende realløn gennem perioden har sat denne gruppe i stand til at leve på lige fod med andre borgere i landet. Der er mange fotografier fra virksomheder over hele landet, og ud over appendixtabellerne er der mange tabeller og grafiske figurer fordelt i alle kapitlerne. Det er en lidt tung sag at komme igennem fra ende til anden; men med sine mange tabeller og oversigter egner bogen sig som opslagsværk på området.

Birgit Andreasen

Anmelderredaktion:
Birgit Andreasen,
Søren Federspiel,
Rasmus Mariager og
Anne-Lise Walsted

Anarchismus in Deutschland 1945-1960

Hans Jürgen Degen: Anarchismus in Deutschland 1945-1960. Die Föderation Freiheitlicher Sozialisten, Verlag Klemm & Oelschläger, Ulm 2002, 439 s., Euro 20.-, ISBN 3-932577-37-X

Anarkismen i Tyskland har haft omtrent lige så stor betydning som den tilsvarende bevægelse i Danmark, dvs. den fandtes som en svag understrømning i arbejderbevægelsens udkant, men var bortset fra perioden 1919-21 uden stor betydning for den reelle udvikling i Tyskland. Imidlertid havde den en vis kulturel betydning. I Weimar-republikkens slutfase havde den anarko-syndikalistiske organisation ca. 4000 medlemmer. Det lykkedes nogle af dem at komme ud af Tyskland i tide, en betydelig del deltog i modstandsbevægelsen mod nazismen, men blev i løbet af 1930'erne arresteret og idømt langvarige fængselsstraffe ofte efterfulgt af koncentrationslejr. I 1945 var der ikke mange overlevende, der havde kræfter til at genoprette den gamle organisation.

Det var imidlertid ikke kun et tysk fænomen, generelt var den libertære socialisme og dens forskellige udtryksformer (anarkisme, syndikalisme, anarkokommunisme osv.) blevet irrelevant for udviklingen og arbejderbevægelsens svar på denne udvikling. Ganske vist udarbejdedes forskellige former for en ny teoretisk-praktisk positionering, men egentlig har kun de svenske syndikalister (SAC) haft held til at realisere en sådan, hvilket bl.a. har betydet, at organisationen fortsat eksisterer og har en vis indflydelse f.eks. som fagpo-

litisk pressionsgruppe. Blandt de personer, der havde indflydelse på den svenske udvikling, var de tyske emigranter Rudolf Rocker og Helmut Rüdiger, som også spillede en væsentlig rolle i det tyske genrejsningsforsøg.

I Tyskland var situationen ikke kun vanskelig pga. de anførte problemer. Udover dem var der f.eks. vanskelighederne ved at skaffe sig genklang i offentligheden: besættelsesmagterne nægtede at anerkende de få og svage grupper, der samlede sig i Föderation Freiheitlicher Sozialisten (FSS); uden en registrering (licens) fik de ikke tilladelse til udadvendt arbejde, og dermed heller ikke mulighed for at udgive et trykt tidsskrift. Det var ifølge denne bog en afgørende hindring for at nå ud til en bredere offentlighed. Først i 1949 med dannelsen af Forbundsrepublikken blev licenstvungen ophævet, men da var det for sent, hævdedes det af fremtrædende FFS-repræsentanter.

Afhandlingen beskæftiger sig udelukkende med den vesttyske anarko-syndikalistiske organisation FFS, som skulle have været den betydeligste af alle libertære grupperinger i perioden. På sit højdepunkt omkring 1952 havde FFS i bedste fald 350 medlemmer. Til trods for visse muligheder for at arbejde i en bredere offentlighed og enkelte positive resultater led FFS den samme skæbne som de fleste uafhængige socialistiske grupper i Vesttyskland. De blev knust i den kolde krig: i vest regnedes de som bolsjevismens lakajer, i øst som imperialismens agenter (det er betegnende, at disse grupperinger først i dag bliver sympatisk omtalt af den tidligere formand for DDR's forfatterforbund, Hermann Kant, i dennes

nyeste roman "Okarina" (2002), hvori han inddrager såvel anarkister som oppositionelle kommunister i handlingen).

FFS dannedes i 1947 og udgav et internt medlemsblad (for så vidt man kunne fremskaffe papir), først fra 1949 kunne man begynde at udgive et trykt månedstidsskrift. Det ansås for at være organisationens vigtigste aktivitet at udgive litteratur og et tidsskrift; heri støttedes FFS især af Rudolf Rocker. Andre arbejdsområder var en bogklub, kommunalpolitik, antimilitaristisk arbejde, fredsarbejde, samarbejde med andre libertære sammenslutninger (det viste sig at være yderst vanskeligt, idet alle disse grupper – også FFS – havde deres egen "verdensanskuelse", som man ikke ville fravige), og specielt fagbevægelsen. FFS var medlemsmæssigt en arbejderorganisation, med nogle få funktionærer blandt medlemmerne – det fremgår af de forholdsvis mange personbeskrivelser af de aktive deltagere i organisationens arbejde. Anarkosyndikalismen er i sit udgangspunkt klart en faglig kampbevægelse, så det var naturligt for FFS at satse på fagbevægelsen, når man nu ikke var tilstrækkelig mange til at gennemføre sin egen faglige organiserings. Desuden var den nyetablerede tyske fagbevægelse en forholdsvis åben organisation, hvor forskellige retninger kunne koeksistere. Men i FFS blev man aldrig enig om, hvordan dette arbejde skulle foregå, f.eks. om det bare skulle være forberedelsen til at kunne danne egne organisationer. Flere mente, at det gjaldt om at indtage ledende positioner for ligesom fra oven at kunne dirigere arbejdet i libertær retning, uanset om FFS'erne i øvrigt var isolerede. En mulig fag-oppositi-

on, evt. i samarbejde med andre oppositionelle grupper, var åbenbart ikke inde i overvejelserne. Resultatet af indsatsen på dette arbejdsområde blev derfor ubetydeligt, selv om det her og der lykkedes at få valgt syndikalistiske tillidsmænd.

Bedre gik det heller ikke på de andre arbejdsområder, og oprettelsen af et forlag og udgivelsen af månedsbladet – begge med navnet Die Freie Gesellschaft – blev en katastrofe for organisationen. Alle kræfter blev koncentreret om denne ene opgave, så organisationsarbejdet blev forsømt, og bogklubben ikke fik en tilstrækkelig udbredelse til at blive et aktiv. Det lykkedes ikke, på nær én undtagelse, at få solgt de få bøger forlaget kunne udgive, og da månedsbladet ophørte i efteråret 1953 efter 42 numre, var også forlagets skæbne afgjort.

I betragtning af at den libertere socialisme har en flad struktur, så viste arbejdet med tidsskriftet en stigende diskrepans mellem teori og praksis. Redaktøren havde en meget bestemt opfattelse af, hvad bladet skulle indeholde, og hvilket formål det skulle tjene. Han redigerede bladet yderst autoritært og afviste eller omredigerede bidrag så de passede ind i hans forestilling, så tidsskriftet hurtigt ikke svarede til forventningerne hos en betydelig del af medlemmerne. Til trods for det havde det et rimeligt højt oplag, ca. 1500-2000 eksemplarer, men samtidig også et relativt konstant under-skud, som med stor idealisme blev dækket af enkelte medlem-

Men idealisme var ikke nok, denne modsætningsfyldte form for anarkosyndikalisme leverede ingen svar på samfundets kon-

flikter, og sidst i 1950erne var der kun enkelte aktivister tilbage, kun få levede længe nok til at se en ny form for anti-autoritær socialisme blomstre op i 1970erne.

Forfatteren, som er en af nutidens kendte tyske anarkister, har udøvet en del erhverv uden dog at have fået en formel uddannelse. Han er udgiver af et udmærket "Lexikon der Anarchie", som dog tilsyneladende er op hørt med at udkomme. Han har med denne udgivelse ikke ydet et betydningsfuldt bidrag til anarkismens historie. Bogen er fejlproportioneret; 440 sider om en organisation, der på sit højdepunkt havde mellem 150 og 350 medlemmer, aldrig opnåede en position, hvor den kunne komme til at betyde noget, fordi den ikke kunne blive enig om, hvordan og i hvilke sammenhænge den ville arbejde, er overdimensioneret. Bogen er desuden helt overvejende refererende, citat følger citat, mens analytiske overvejelser stort set mangler. Degen har ment (s. 11), at det var nødvendigt at citere så udførligt, fordi kildematerialet er så spredt, som tilfældet er. Som eksempel på den manglende analytiske klarhed kan anføres vurderingen af sektarisme: den anarko-syndikalistiske organisation FAUD havde i 1921 150.000 medlemmer og forlod dermed sekt-stadiet (s.12). Men så tabte organisationen medlemmer og blev igen en sekt. Der er ikke meget, der er mere forkert end at beskrive sektarisme i talstørrelser: FAUD var en sekt uanset dens medlemstal, fordi organisationens svar på tidens spørgsmål var irrelevante og dogmatiske.

En stramning af teksten kunne have ført til en bedre forståelse af FSS' problemer og mulighe-

der. Desuden er den sproglige udformning mangelfuld, en stramning kunne måske også her have medført en bedre sammenhæng i informationerne: s. 367 oplyses det i teksten om et tidsskrift, at en bestemt redaktør redigerede det indtil 1969, mens det i noten siges, at det var indtil 1972. Der er ni linjer mellem de to oplysninger. Det er ærgerligt, at den store indsats ikke har skabt et mere værdifuldt resultat.

Martin Andersen

Vi er selv historie

Kirsten Folke Harrits & Ditte Scharnberg, *Vi er selv historie. En rapport om ældre som fortællere. Husets Forlag 1999.*

I 1985 startede det Arbetarhistoriska seminariet vid Lunds universitet. Syftet var att skapa mötesplatser mellan akademiska forskare och "gräv-där-du-står-forskare" från arbetsplatser och fackföreningar. Som ett led i denna verksamhet – inspirerad av erfarenheterna från History Workshop och Ruskin College i Storbritannien – bildades också forskningscirklar inom en rad områden. Vi har genom åren haft cirklar bland lantarbetare, typografer, metallarbetare, slaktare, industritjänstemän och många andra yrkesgrupper tillsammans med olika typer av fackliga organisationer. Flera av deltagarna har varit pensionärer, vilket också har inneburit att de haft mycket att bidra med i diskussionerna.

Mot denna bakgrund har jag med mycket stort intresse läst rapporten *Vi er selv historie*, som sammanfattar och värderar ett projekt bland äldre i Århus, Vej-

les och Ringkøbings amter.

Mycket av det som står i boken stämmer överens med de erfarenheter vi gjort i forskningscirklarna, även om det också finns en del olikheter t ex när det gäller uppläggning och arbetsgång.

En utgångspunkt i projektet var att tillvarata den kulturella potentialen i äldre människors livserfarenhet. Projektet skulle på så sätt motverka tendensen att äldre människor ser ned på sig själva som kulturskapare. Syftet var att de äldre som deltog i projektet skulle vara aktiva i en kreativ process som innebar att de berättade och skrev om sina liv och sina upplevelser. Deltagarna skulle därmed bli i stånd att betrakta sig som en del av ett skapande kollektiv och få möjlighet att utveckla sin intellektuella medvetenhet. I skriften ges en detaljerad redogörelse för hur arbetet lades upp med inspirationsmöten, kursdagar, bildande av nätverk, uppföljningsdagar, högskolekurs, gruppvisa arbeten osv. Detta kan tjänstgöra som en inspiration till andra som vill genomföra liknande projekt, men enligt min uppfattning blir framställningen bitvis alltför detaljerad.

Deltagarna kom från olika yrkesgrupper och sociala miljöer, och de hade olika motiv till att de engagerade sig i projektet. Gemensamt för deltagarna var dock att de alla hade ett nyfiket intresse för tanken på att vi själva är en del av historien. Många var också intresserade av att skriva och berätta, och en del hade redan gjort detta i skilda sammanhang. Författarna framhåller att skillnaderna mellan deltagarna inte förtegs, utan att man istället försökte utveckla en dialog där olika erfarenheter och bakgrunder kan verka berikande.

En deltagare menade att han var "nysgerrig efter at vide, hvordan andre har oplevet den samme tid. Hvad andre har oplevet fra andre steder, andre miljøer, andre erhverv." (s 38) I skriften finns flera exempel på hur spänningar och motsättningar faktiskt kan skapa dynamik i en undervisningsprocess. Detta skulle jag gärna sett mer om i boken, särskilt som deltagarnas erfarenheter uttalat tillvaratogs i en dialogpedagogisk process.

Arbetet i *Vi er selv historie* baserades på en dynamik mellan gruppen och den enskilde. De kollektiva dragen i levnadshistorierna blir viktiga för den enskildes reflektion över likheter och skillnader och därmed tillförs nya perspektiv till den egna levnadsberättelsen. Genomgående bedrevs arbetet genom att deltagarna berättade, lyssnade, frågade och skrev i en dynamisk process. Med denna utgångspunkt formulerades den pedagogiska målsättningen att deltagarna skulle bli sina egna auktoriteter i arbetet med levnadsberättelserna. Därigenom lades undervisningen upp på så sätt att det ställdes öppna frågor. Genom en växelverkan mellan undervisarnas förmedling och deltagarnas egen verksamhet utvecklades en undervisningsprocess, som innebar att deltagarnas erfarenheter fick allt större utrymme. I boken finns det en ingående redogörelse för hur olika grupper arbetade, särskilt beskrivs en berättargrupp (fortællergrupp) och en skrivargrupp. I berättargruppen använde man sig av en viktig arbetsmetod, som gick ut på att alla skulle dras in i ett aktivt lyssnande. Uppfattningen att "det er mere levende, når det skifter mellem egen beretning og de andres spørgsmål" var en vägle-

dande princip. Härigenom stimulerades till fortlöpande självreflektion.

I kursen diskuterades den muntliga berättartraditionen, om att lyssna och fråga och om att arbeta med frågor. Här var det också viktigt att hjälpa deltagarna att ställa analytiska frågor – hur och varför – som på ett djupare sätt griper in i erfarenhetsvärlden. Genom exempel på minnesuppteckningar och erfarenhetshistoria betonades betydelsen av att skriva vardagslivets historia för att på så sätt synliggöra grupper som varit förbisedda i historieskrivningen. Härigenom kan man visa att vanliga människor betyder något i historien och kursdeltagarna kan på så sätt inse att deras liv har ett värde. Som en av deltagarna uttryckte det: "Jeg har altid kunnet lide at skrive, men jeg har aldrig forstået, at min historie kunne være noget værd, før I startede det her." (s 42). En vigtig aspekt är att man genom att skriva livshistorier kan skriva in sig i en dynamisk och spänningsfylld kedja av dåtid, nutid och framtid. Genom att tolka det förflutna kan man förstå nutiden och forma framtiden. Det handlar med andra ord om att utveckla deltagarnas historiemedvetenhet. Här skulle jag gärna vilja se en koppling till litteratur om historiedidaktik och historieförmedling, som inte minst arbetats fram på Danmarks Pedagogiska Universitet (tidigare Danmarks Lärarhögskola).

Det finns flera exempel på hur skriftligt källmaterial, t ex samtida brev, använts i arbetet. Härigenom har man kunnat använda muntliga och skriftliga källor komplementärt och ömsesidigt berikande. Genom att grupper inom projektet träffades på arkiv

kunde vissa deltagare komma med i en historikers arbete forskning om vardagslivet under besättningstiden. Författarna visar även hur man producerade kunskap om t ex arbetslivets som kulturskapande faktor. En poäng är att två olika aspekter lyfts fram: dels de mörka sidorna hos arbetslivet, dels arbetsglädje och kultur.

En viktig diskussion förs i boken om hur man skall förhålla sig till den historia som inte berättas, t ex om någon vill hålla inne med obehagliga minnen. Här menar jag att författarna uttrycker något väsentligt: "Hvor grænsen går mellem den ufortalte historie og den ufortællelige, er på én måde afgjort på forhånd; på en anden måde er den bevægelig og påvirkelig af diskussioner, nytilkomne synspunkter, åbenhed og dialog." (s 37)

I boken *Vi er selv historie* redovisas erfarenheter som i långa stycken stämmer gott överens med de vi har gjort inom ramen för det arbetarhistoriska seminariet i Sverige. Många av de reflektioner som görs av författarna kan jag därför också skriva under på. Jag skulle dock kunna efterlysa en diskussion kring litteratur om historieförmedling och historiemedvetandet. Jag menar också att boken ibland blir lite för detaljerad i redogörelsen för de olika faserna i projektet. Framställningen hade också kunnat göras mera levande om deltagarnas egna berättelser togs in i större utsträckning. Huvudsidan är dock att boken förmedlar viktiga lärdomar från en mycket angelägen verksamhet. På så sätt kan den bli en inspirationskälla för andra som tänker genomföra liknande projekt.

Lars Berggren

Brevnetværk i 1800tallet

Politische Netzwerke durch Briefkommunikation. Briefkultur der politischen Oppositionsbewegungen und frühen Arbeiterbewegungen im 19. Jahrhundert. Red.: Jürgen Herres og Manfred Neuhaus – Berichte und Abhandlungen. Udg. af Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Sonderband 8 – Akademie Verlag, Berlin 2002, 379 s., Euro 69.80. ISBN 3-05-003688-5

Den tyske partner i samarbejdet vedr. Marx' og Engels' samlede skriftlige efterladenskaber (MEGA), Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, som for tiden har sekretærposten i MEGA, arrangerede i juni 2001 et seminar om opbygningen af netværk via korrespondancer og disses betydning i tiden før aviser og andre kommunikationsformer fik en større gennemslagskraft end breve, dvs. i tiden op til ca. 1870. Som det vil være bekendt har breve fortsat en væsentlig betydning som kilder, men deres funktion dengang var en anden end nu. De fleste af oplæggene fra konferencen er samlet i dette bind, nogle må være ganske betydeligt udvidede i forhold til konferenceoplægget, men det gør dem ikke dårligere. At bindet foreligger lige godt et år efter, af konferencen blev afholdt, er godt klaret. Det er langt fra normalt.

Naturligvis er bidragene forskellige, f.eks. er det i Alexa Geisthövels artikel svært at se sammenhængen mellem et politisk netværk og to breve skrevet af en upolitisk kvinde (i øvrigt af dansk oprindelse) fra Frankfurt til en veninde i Holsten, især da

venindens svar ikke foreligger. Artiklen er dog interessant og informativ bl.a. med hensyn til kvinders indsats i revolutionen 1848-49 i Tyskland og henviser til adskillige videnskabelige bidrag om emnet. Kvinder var ikke fremtrædende på den politiske scene dengang, ej heller er litteraturen overvældende, men det er tydeligt, at flere var begyndt at komme ud af mørket, og at de opfyldte de opgaver, de havde påtaget sig. Det fremgår også med stor klarhed af Gisela Schlientz' bidrag om Georges Sand og hendes korrespondance med politiske venner. Der er bevaret ca. 20.000 breve fra hende, som er udgivet i årene 1964-1991 i 25 kommenterede bind. Sand er ført og fremmest kendt som forfatter, men hun var samtidig aktiv på venstrefløjen og hjalp politisk forfulgte økonomisk. Hendes omfattende korrespondance måtte i flere perioder føres i det skjulte, dvs. fra dækkadresser og med en meget indforstået skrivemåde. Beklageligvis er brevene til hende i overvejende grad ikke udgivet, det er et princip, som først er ved at blive det dominerende (for MEGA' s vedkommende er det realiseret). Størstedelen af hendes politiske korrespondance befinder sig i Bibliothèque de la Ville de Paris – artiklen anfører i øvrigt også de andre arkiver med Sand-arkivalier. I hendes tilfælde er der helt klart tale om et ikke kun politisk netværk, som udbyggedes over flere årtier.

En gruppe, som tilsyneladende er lige så forsømt af forskningen som kvinderne, er borgerskabets demokratiske venstrefløj. Demokraterne voksede frem til at blive en vigtig faktor i Tyskland fra omkring 1820 og spillede en central rolle under revolutionen

1848-49. Revolutionens nederlag var katastrofalt for dem, og blev historisk set større end kommunisternes: de fik ingen efterfølgere. Bl.a. derfor er de også stort set blevet glemt af historiskrivningen. Der findes en vis litteratur og et forskningsarbejde er nu i gang, bl.a. forberedes udgivelse af ca. 450 breve fra årene 1849-1861. I det foreliggende bind undersøger disse breves udgiver, Christian Jansen, konflikten mellem en af de mest fremtrædende liberale, Carl Vogt, og Karl Marx. Fra Marx' side er konflikten dokumenteret omfattende bl.a. i MEGA bd. I/18 og III/10 og i flere undersøgelser af Marx-forskere. Jansen hævder sikkert med rette, at Carl Vogt's rolle generelt er underbelyst i de historiske fremstillinger, og han mener, at specielt Marx-forskningen har fortegnet billedet. Han har sat sig for at revidere dette billede. I bidraget henviser han til, at korrespondancen spillede en central rolle for den politiske kommunikation i reaktionsperioden efter 1849 pga. presse-censuren og forbudet mod foreningsdannelse. Forehavendet kan kun hilse velkomment, men Jansen falder i samme grøft, som han hævder Marx-forskningen er faldet i: han tager parti for Vogt. Måske har han internaliseret sin positive holdning til Vogt's "realisme" så meget, at han ikke registrerer modsætningerne i det, han skriver. Ikke desto mindre er hans bidrag til det egentlige emne – netværksdannelsen – absolut læseværdigt i understregningen af, at kilderne (brevene) bør interpreteres multiperspektivistisk.

De øvrige bidrag i bindet behandler to områder. Det ene har ikke så meget med politik at gøre, men undersøger to frem-

trædende borgerlige forskeres omfattende korrespondancer og hvilket formål forfatterne forbandt med denne. Det drejer sig om Alexander von Humboldt (ca. 30 til 50 000 breve) og juristen Karl Josef Anton Mittermaier (ca. 12 500 bevarede breve). Begge brugte brevvekslingen som mulighed for at fremme deres forskningsresultaters reception – Mittermaier spillede dog overgangsvis også en rolle i den liberale bevægelse. Det andet område er den politiske opposition, dvs. arbejderbevægelsens, brug af brevveksling som næsten eneste mulige kommunikationsmiddel. Thomas Welskopp gør kort rede for, at kommunikation via breve var det vigtigste medie til at få skabt sammenhæng mellem de tidlige arbejderforeninger. Denne kommunikation var afgørende for den fælles identitet. Emigranterne fra 1840'erne står i centrum af Martin Hundts historiske artikel om kommunikationen mellem nogle intellektuelle emigranter i Paris om selvforståelsen i den tidlige socialistiske bevægelse.

Rolf Dlubeks 60 sider lange oplæg analyserer Johann Philipp Beckers afgørende indsats som præsident for den tyske sproggruppe i I. Internationale. Hans rolle var så stor, at f.eks. Louis Pio i sin tid tog fejl og troede, at hans rejse til Geneve var til Internationals hovedsæde. Becker udgav dér på Internationalens vegne tidsskriftet *Der Vorbote*. Men ikke nok med det, han skrev tusindvis af breve, hvoraf kun få er bevarede, og modtog ligeledes mange, af hvilke ca. 2000 findes i hans arkiv, som nu er i Amsterdam (i et tillæg redegøres præcist for arkivsituationen). Dlubek analyserer Beckers rolle på baggrund af

adskillige tidligere artikler (der foreligger imidlertid ingen omfattende (politisk) biografi om Becker). Dlubek påpeger som udgangspunkt, at sekretærposten var en meget central post i de tidlige arbejderforeninger, fordi det var sekretærens opgave at opretholde korrespondancen med andre. Endvidere henviser han til, at Marx' og Engels' første forsøg på at samle de progressive kræfter skete i form af en korrespondancekomite. Det man bør hæfte sig ved i disse tre artikler, er påvisningen af brevenes rolle for dannelsen af de politiske netværk, ikke så meget deres anden kildemæssige betydning, som naturligvis også er stor. I August Bebels arkiv findes flere tusind breve (s. 107), som har relevans i denne sammenhæng. Wilhelm Liebknechts korrespondance var ligeledes omfattende og til forskel for Bebels er den delvis udgivet; der henvises mærkværdigvis kun til bind 1 (s.114, s.176 og s.346). Der er imidlertid udkommet et yderligere bind, og korrespondancen med udenlandske arbejder(ledere) er under bearbejdelse. Dette sidste bind kunne sandsynligvis som en slags fortsættelse af Beckers internationale korrespondance medføre en udvidet forståelse af det/de internationale netværk, også fordi det vil kunne sammenholdes med MEGA's brevafdeling. Denne overvejelse er ikke fremmed for redaktørerne (s.16), men de har øjensynligt ikke kunnet realisere den på konferencen.

To artikler hører med til begge områder: arkitekten Adolf Cluss var i de første år efter revolutionens nederlag meget aktiv i forsøg på at genrejse en kommunistisk organisation i USA, men afbrød i midten af 1850'erne kon-

takten til de andre kommunister – muligvis fordi han erkendte, at organisationsforsøgene var uden resultat – og helligede sig helt sit virke som arkitekt, hvor han fik en strålende karriere. Den anden handler om Ferdinand Lassalles korrespondance med en af sine forlæggere.

Afslutningsvis findes to korte bidrag dels om Marx' og Engels' ca. 1.600 individuelle og små 300 kollektive brevp partnere og de databaser, der er ved at blive opbygget i den forbindelse, bl.a. om de ca. 20.000 personer, der bliver nævnt i brevene. Det skønnes, at brevvekslingen indtil 1864 vil være udkommet i år 2005. Bindene fra I. Internationales tid (1864-72) er påbegyndt, ligesom to bind fra tiden omkring II. Internationales oprettelse, 1888-90, – og dels en oversigt over, hvad der i Sovjetunionens første årti og siden hen efter afslutningen af II. verdenskrig blev indsamlet af relevant materiale i forbindelse med udgivelsen af Marx' og Engels' værker – resultatet er imponerende. Mindre imponerende er det, at dele af dette materiale blev gemt af vejen indtil 1980'erne.

I indledningen gør redaktørerne rede for de overordnede overvejelser, der førte til afholdelsen af konferencen. Der findes åbenbart alene i tyske arkiver bevarede brevsamlinger fra det 19. århundrede fra ca. 20.000 registrerede korrespondenter, deraf ingen bønder og arbejdere (s.11). Men arbejdere har efterladt breve i hobetal, som det er vist i bindets forskellige bidrag. Ganske vist har de delvis en anden – også kulturpolitisk – karakter end de kendtes korrespondancer, men det skulle alligevel være muligt at få et samarbejde i stand

mellem forskellige udgivelsesprojekter, fordi borgerlige og videnskabelige netværk delvis kan ligestilles med arbejderbevægelsens netværk. Som bidragene viser, er det muligt at lære af hinanden. Det er alt i alt et interessant bind, overvejelserne vedr. netværker, deres opbygning og funktion er frugtbare. Ligeledes er fremhævelsen af radikale emigranternes rolle – et fænomen som også senere har haft betydning – en overvejelse værd (s. 9). I tysk sammenhæng kunne det være relevant f.eks. at undersøge emigrantpressens supplerende rolle i netværksdannelsen; i midten af det 19. århundrede fandtes der flere aviser i London og specielt i USA var der hundredvis af tyske – ofte radikale og demokratiske – aviser. De er kun delvis blevet undersøgt for deres relevans i amerikansk sammenhæng, om deres virkning tilbage til de tyske stater findes der næppe noget. Til trods for at forfatterne i nogle tilfælde ikke har kunnet bestemme sig for, om de ville skrive en historisk artikel eller om politiske netværk – de to artikeltyper er ikke modsætninger, men supplerer hinanden – er det lykkedes udgiverne at gøre opmærksom på de store udgivelsesprojekters sammenhæng. Det er et ikke ringe resultat.

Martin Andersen

Ung i arbejderbevægelsen i halvtredserne

Henning Kjeldgaard: I skyggen af den kolde krig. International ungdomsarbejde 1957-1966 og derefter. Eigil Holms Forlag 2002. 199 kr., 247 s., ill., ISBN 87-89446-28-3

Jeg har med meget stor glæde læst Henning Kjeldgaards bog, der præcis handler om tiåret før jeg selv blev aktiv i socialdemokratisk ungdomsarbejde. Det betyder, at jeg ved læsningen af Hennings bog for første gang stifter nærmere bekendtskab med en nær fortid for bevægelsen og nogle indtryk af fremtrædende politiske personligheder, der senere kom til at spille en stor rolle også for mig.

Men bogen har bred interesse for alle, der interesserer sig for dansk arbejderbevægelses historie og er bekymret for, om LOs seneste fatale beslutninger om at droppe partistøtten er afslutningen på den danske arbejderbevægelses fælles og glørværdige historie.

Henning Kjeldgaard havde jeg faktisk ikke truffet, før vi forrige år blev bragt sammen i Socialdemokratiets internationale udvalg. Jeg har siden lært at sætte stor pris på den nu pensionerede ambassadørs indsigt og erfaring, når det gælder at møde nutidens udfordringer.

I sin bog fortæller han om sig selv, den politiske interesserede gymnasist fra det radikale hjem, der slutter sig til Socialdemokratiet, mens Hedtoft endnu lever og leder det store arbejderparti.

Hedtoft er – som også mange andre, der oplevede ham har beskrevet det – de varme hjerters og de store visioners mand. Han kunne begejstre unge himmel-

stormere. Der var ikke nogen tvivl om, at der fandtes et socialdemokratisk projekt. Der var fremskridtstro eller krise, krig og besættelse. Der var ingen, der for alvor satte spørgsmålstegn ved, at Socialdemokratiet var den drivende kraft og det dominerende parti i samfundsudviklingen:

Da Henning Kjeldgaard meldte sig i rækkerne havde Socialdemokratiet mere end 250.000 andre medlemmer. Kommunisterne var – efter deres kortvarige blomstring som følge af indsatsen i modstandskampen – igen effektivt slået tilbage under indtryk af Sovjetunionens besættelse af Østeuropa og i kraft en massiv kamp imod dem fra socialdemokraterne på alle danske arbejdspladser. Socialdemokratiets vælgerandel lå igen stabilt over 40 pct.!

Men det var også på mange måder et topstyret parti, den unge Henning meldte sig ind i – både lokalt og centralt. Skildringen af den despotiske socialdemokratiske bykonge i hjembyen Glostrup er i så henseende meget illustrerende.

Henning starter sin aktive tilværelse som socialdemokrat i studenterforeningen Frit Forum, hvor jeg selv 10 år senere begyndte at få min gang og fik mange af mine bedste impulser og bedste venner i de følgende fire årtiers politiske arbejde.

Frit Forum-tiden bliver imidlertid kort for Henning. Han glider over i arbejdet i DSUs landsforbund og kom til at arbejde med den socialdemokratiske ungdomsinternationale International Union of Socialist Youth – IUSY.

Dette engagement falder sammen med, at han sidst i 1950'erne tog det dengang usædvanlige

skridt at studere på Freie Universität i Vest-Berlin. Tyskland er igen på det socialdemokratiske landkort. Willy Brandt er overborgmester og ved at føre partiet fremad som det store folkeparti.

Det er klart, at oplevelsen af spændingerne i det delte Berlin i årene før Muren blev bygget, sætter sit præg på den unge socialdemokrat og skærper bevidstheden om, hvad Den Kolde Krig handler om, og hvorfor det europæiske samarbejdsprojekt er så vigtigt. Ikke mindst når et par af de ungsocialdemokrater, man arbejder tæt sammen med, afsløres som østagenter, der hopper af til Ulbrichts 'paradis'.

I Frit Forum-tiden er Henning skeptisk over for de socialdemokratiske studenteraktivisters kritiske holdning til Fællesmarkedet. Men han oplever også med krigen i Algeriet 1954-62 dobbeltmoralen i specielt de franske socialisters internationale holdning. Han chokeres over den ubetingede accept af franskmandenes blodige kolonikrig hos en gammel socialdemokratisk apparatnik som Alsing Andersen.

Det er klart, at Algeriet på mange måder var en øjenåbner for den unge socialdemokrat om, at der var andre fronter end den kolde krigs mellem demokrati og kommunistisk diktatur – en oplevelse, som vi andre ti år senere så udpræget fik i protesten mod den amerikanske krig i Vietnam.

Det er for resten påfaldende, at Henning Kjeldgaard har en helt anden og mere positiv oplevelse af Per Hækkerup end jeg og min generation havde – netop fordi vi reagerede så voldsomt mod Hækkerups kritikløse og bombastiske forsvar for amerikanernes krig i Vietnam.

For Hennings generation var

Hækkerup på mange måder en inspirator. Han havde kort forinden været DSUs dynamiske formand og været en hovedkraft i at banke det internationale ungdomsarbejde op. Det var en person, de unge følte sig nærmere knyttet til end den tillukkede Krag. Men de havde også store forventninger til den geniale akademiker og ideolog Viggo Kampmann, der overtog statsministerposten ved H.C.Hansens tragiske død i 1960.

Når jeg erindrer mine egne oplevelser med Krag som en parti-formand, der viste stor åbenhed over for de unge kritikere, har jeg svært ved at leve mig ind i de gamle DSU'eres uvilje mod ham, da han skulle overtage ledelsen fra den syge Kampmann i 1962.

Men det forklaringslys, der nu er kastet over Krag's særprægede skikkelse med Bo Lidegaards prægtige biografi, det så DSU'erne i Henning Kjeldgaard generation slet ikke ...

Læsningen af Hennings bog giver en bedre indsigt i, hvordan folk bevægede sig i forhold til hinanden i det socialdemokratiske univers for godt 40 år siden og illustrerer de personrelationer, der på godt og ondt altid definerer en politisk bevægelse.

Der er ingen tvivl om, at Henning selv gennem arbejdet i Frit Forum, DSU og IUSY fik indsigt og erfaring, der kunne have givet en smuk politisk karriere. Men han valgte det fra, og gik i stedet ind i udenrigstjenesten – som en af denne tjenestes få altid erklærede socialdemokrater. Han fik spændende opgaver dér. Hans skæbne i karrieren blev u-landsindsatsen i Afrika, hvor han mere end de fleste fik lov at koncentrere sig som ambassadør i Tanzania, Kenya og Zimbabwe.

Det gør bestemt ikke bogen ringere, at de sidste kapitler handler om den professionelle karrieres oplevelser – også fordi engagementet i arbejdet selvfølgelig blev grundlagt som aktivt engagement i 1950'erne.

Mogens Lykketoft

II. Internationales oprettelse

Karl Marx/Friedrich Engels Gesamtausgabe I afd. bind 31. Udgivet af Internationale Marx-Engels-Stiftung Amsterdam.

Friedrich Engels: Werke, Artikel, Entwürfe Oktober 1886 bis Februar 1891. Bearbejdet af Renate Merkel-Melis, Akademie-Verlag, Berlin 2002, 1440 s., 168.-

ISBN 3-05-003482-3

Fra midten af 1880erne trådte de forskellige nationale arbejderbevægelser ind i en ny fase. Flere af dem syntes at være så konsoliderede i deres lande, at de havde behov for en ny international sammenslutning. Men de forskellige organisationer havde forskellige ønsker og behov: TUC i Storbritannien var udelukkende interesseret i samarbejde med andre faglige organisationer, socialistiske partier var ikke egentlige arbejderorganisationer for TUC – på dette tidspunkt bestod TUC helt overvejende af de faglærtes organisationer, som havde fået en samfundsbevarende karakter; først fra 1889 opstod ”new unionism”, som dels førte de ufaglærte ind i fagbevægelsen og dels fik de gamle forbund i bevægelse igen. Det possibilistiske parti i Frankrig (FTSF) søgte ihærdigt opbakning fra udenlandske arbejderorganisationer,

fordi det befandt sig i et stærkt modsætningsforhold til Parti Ouvrier, det såkaldt marxistiske parti under ledelse af Jules Guesde. FTSF satsede på deltagelse i parlamentsvalg, og på de muligheder denne vej bød for at gennemføre reformer. I dette befandt de sig i overensstemmelse med den britiske socialistiske organisation Social Democratic Federation (SDF). Denne var den betydeligste socialistiske organisation i Storbritannien i disse år, om end den var hærget af modsætninger og splittelser. De to organisationer havde desuden en yderligere fælles fjende: marxisterne – ’den marxistiske klikke’ som SDF betegnede denne retning i arbejderbevægelsen.

FTSF satte sig i spidsen for bestræbelserne for at skabe et nyt internationalt centrum, og dette forsøg fik hen mod slutningen af 1880erne større betydning. Friedrich Engels indså egentlig ikke nødvendigheden af en sådan Internationale, og da slet ikke med et stærkt centrum. For ham ville det have været nok, hvis de socialistiske partier i de europæiske stormagter havde kunnet samarbejde – partierne i de små lande skulle nok følge med. Denne vurdering deltes nærmest af det danske Socialdemokrati – ’piccolofløjten i det socialistiske verdensorkester’ som F.J. Borgbjerg udtrykte det. Som bekendt forløb historien anderledes, i 1889 afholdtes to internationale arbejderkongresser i Paris: en marxistisk og en possibilistisk. Den marxistiske var ganske vist den mest repræsentative, men dermed var spørgsmålet om, hvilken teoretisk retning der skulle dominere i arbejderbevægelsen naturligvis ikke afgjort. En foreløbig afgørelse fandt problemet først i 1891 ef-

ter den II. internationale socialistiske kongres i Bryssel – naturligvis ikke for evigt, men for de næste to årtier var den marxistiske retning den dominerende i arbejderbevægelsen.

Engels var efter Marx’ død i 1883 alene om rollen som ”elder statesman” i arbejderbevægelsen – som det fremgår af ovenstående var det dog ikke en ubestridt rolle. Imidlertid kastede han sig ud i kampen for at forhindre, at de gamle stridigheder mellem forskellige retninger i arbejderbevægelsen igen kom til at dominere de internationale kongresser. En betydelig del af teksterne i dette bind dokumenterer hans indsats for at realisere en ny socialistisk Internationale. Flere af hans indlæg offentliggøres for første gang i hans navn, mens de dengang af taktiske grunde blev publiceret i f.eks. Eduard Bernsteins eller den franske socialist Charles Bonniers navn. Han brugte endvidere sine personlige kontakter i arbejderbevægelsen – herunder Gerson Trier i København – til at fremme den marxistiske kongres. Det vil med endnu større tydelighed fremgå af hans korrespondance.

Dette bind indeholder skrifter, artikler og udkast fra Friedrich Engels’ hånd fra oktober 1886 til februar 1891. De tre sidste bind i 1. afd. indeholder udelukkende tekster af Engels, inklusive tekster han har medvirket til. De to andre bind fra tiden 1883-1895 er endnu ikke udkommet, arbejdet med det ene er dog gået i gang. Blandt de brevbind, der dækker årene 1886-1891 er to bind for årene 1888-1890 i arbejde. De kan forventes at udkomme om 3-4 år. Engels’ udgaver af Kapitalen bind 2 og 3 udkommer dog i MEGA’s 2. afd.;

det forventes at et af disse ind udkommer i 2003.

Bindet falder i to dele på i alt 1440 sider, hvoraf ca. 850 findes i andet delbind. Dette indeholder de forklarende noter og historiske oplysninger inklusive den generelle introduktion til begge delbind. Desuden indeholder det registre over personer, tidsskrifter, aviser og litteratur, som indeholder en mængde relevante oplysninger. I de såkaldte teksthistorier redegøres der omhyggeligt for de enkelte teksters oprindelse, deres sammenhæng med de samtidige historiske begivenheder og teksternes udgivelseshistorie. Desuden bliver der givet meget udførlige kommentarer om de forhold, der henvises til i teksterne. Bindene skal kunne bruges over hele verden, og hvad der måske er nemt at slå op i nogle lande, kan være svært at finde frem til i andre lande, fordi forudsætningerne er så forskellige. Kun få vil være i stand til at finde frem til de oplysninger, der findes om den mulige danske oversættelse af Manifestet i 1848 – her får man dem serveret på ti linjer (s. 871-72). Derfor er der også præcise personoplysninger, informationer om de anførte og citerede aviser og tidsskrifter, registre over såvel den af Engels benyttede og citerede litteratur, som den af redaktøren brugte forskningslitteratur. Disse redegørelser og kommentarer hjælper meget til en bedre forståelse og betyder, at især bindene i første og tredje afdeling af MEGA, dvs. de politiske tekster og korrespondancen, er centrale bidrag til forståelsen af arbejderbevægelsens udvikling mellem 1840erne og frem til 1895. Fremover bør man ikke skrive arbejderbevægelsens historie uden at inddrage disse bind –

med de her præsenterede tekster og med de kommende brevbinder for året 1888-89 vil man have et baggrundsmateriale om II. Internationales oprettelse, som hidtil har været gemt i mange forskellige arkiver. Redaktøren har her ydet en stor arbejdsindsats, som sikrer at teksternes kan forstås i deres sammenhæng.

Redaktionskomiteen bør imidlertid overveje, om der ikke bør stilles mere plads til rådighed for informationerne om personer, organisationer, tidsskrifter osv. Det er let nok at finde oplysninger om aviser som Times, personer som Wilhelm II eller August Bebel, men hvad med "Arbejderen" eller J.P. McDonnell og (Patterson) Labor Standard for slet ikke at tale om de totalt ukendte arbejdere, som også Internettet giver op over for. Det niveau, der blev sat med udgivelsen af Wilhelm Liebknechts korrespondance bind 2, bør ikke underskrides.

I de ca. 4 1/2 år som bindet dækker, havde Engels forfattet eller lavet udkast til 67 dokumenter. Herunder er der et uafsluttet manuskript, som først blev udgivet af Eduard Bernstein efter Engels' død. Manuskriptet beskæftiger sig med 'Voldens rolle i historien'. Det dækker over en gennemgang af den tyske historie fra ca. 1848-1888, et udkast Engels ikke var tilfreds med og aldrig afsluttede. Endvidere findes "Det russiske zar-dømmes udenrigske politik" fra april 1890. Denne artikel blev omgående oversat til dansk i ugebladet "Arbejderen". Endvidere er der ti indledninger til nye optryk og oversættelser f.eks. af Det kommunistiske Manifest (det sidste oplag Engels udgav), en række artikler i aviser og tidsskrifter samt nogle mindre manuskripter.

I et tillæg præsenteres optryk af brochurer, Engels har medvirket til og fem af hans egne oversættelser. Her findes en række tekster, som han altså ikke har forfattet, men hvor han har medvirket på den ene eller anden måde – han har redigeret, kommenteret, oversat eller lignende. I kommentarerne er omhyggeligt gjort rede for, hvori Engels' indsats består, f.eks. hvilke kommentarer i et brev fra Engels om havnearbejderstrejkerne i 1889, E. Bernstein overtog i en artikel om sagen (s. 1298). Flere af disse tillæg trykkes for første gang som tekster, hvori Engels' medvirken er identificeret.

Disse indledninger, oversættelser osv. skal ses i sammenhæng med hans bestræbelser på at befæste den position, marxismen var ved at tilkæmpe sig som arbejderbevægelsens teori. Efter Marx' død vurderede han det som sin hovedopgave at videreudvikle teorien. I disse år arbejdede han i flere omgange med udarbejdelsen af Kapitalens bind III, endvidere med arbejderbevægelsens historie, teori og strategi. På baggrund af dette arbejde gjorde han sig overvejelser vedr. den aktuelle arbejderbevægelses taktik, overvejelser der også har en fremtrædende plads i hans korrespondance.

Foruden udviklingen hen imod oprettelsen af II. Internationale beskæftigede Engels sig med den stigende risiko for en international krig. De daværende stormagters politik havde hver for sig nået grænserne for det, der kunne opnås med den hidtil førte politik og måtte altså finde nye ekspansionsmåder.

Engels analyserede 'den politiske situation i Europa' (s. 3-9), som var under udvikling i midten af 1880erne. Det var en kom-

pliceret udvikling, idet reaktionære grupperinger omkring general Boulanger i Frankrig en overgang fik betydelig tilslutning specielt også i den parisiske arbejderklasse. Den revanchistiske stemning i Frankrig blev forværret af en ny krise på Balkan. Krisen medførte opløsningen af alliancen mellem de to reaktionære stormagter Rusland og Øst-rig-Ungarn. I Frankrig, Rusland og Tyskland fandtes stærke kræfter, der så deres interesse i at starte en krig med henblik på at komme de andre magter i forkøbet. Engels henviste i denne sammenhæng igen til problemet med den af Tyskland i 1871 annekterede provins Elsass-Lothringen (Alsace-Lorraine), som forhindrede en varig fred mellem Frankrig og Tyskland. Det fremgår af hans korrespondance med den fremtrædende franske marxist Paul Lafargue, at han også kritiserede de franske socialister for at have givet efter for den revanchistiske tendens. Engels gik i flere af bidragene ind på problemerne vedrørende den truende krig. Den ville efter hans vurdering hurtigt kunne udarte til en verdenskrig med kæmpehære og dermed skabe en situation, der nok i sidste instans kunne fremme en revolutionær omvæltning, men samtidig ville koste uhørte ofre og også kunne ødelægge arbejderbevægelsen.

Igen og igen undersøgte En-

gels bevægelsens udvikling og konkluderede i 1889/90, at bevægelsen udviklede sig i en for ham at se positiv retning. Det var ikke ønsketænkning: i England brød 'den nye fagbevægelse' (dvs. organiseringen af de ufaglærte arbejdere) igennem i en omfattende strejkebevægelse i efteråret 1889. Men også i Fran-krig fik den marxistiske retning omkring Jules Guesde et gennembrud, mens den possibilistiske svækkedes stærkt. I Tyskland blev Socialdemokratiet det stemmemæssigt største parti i 1890 med knap 20 % af stemmerne. Også i USA syntes det, som om arbejderne omsider var kommet i bevægelse. Ikke kun i Chicago og New York, men mange steder i landet havde organisationen Knights of Labor fået massetilslutning. Men Engels overvurderede tydeligvis disse resultater: at mange arbejdere stemte socialdemokratisk eller organiserede sig var ikke umiddelbart udtryk for en revolutionær holdning.

Der er mange andre bidrag: f.eks. et brev til en østrigsk socialist, som udkom som artikel i en række andre aviser. Denne kaster nyt lys over Engels opfattelse af de 'ahistoriske' folk og den politiske antisemitismes rolle.

I det uafsluttede manuskript om Tysklands historie 1848-1888 kom Engels ind på Tysk-

lands samling til en enhedsstat. Marx og Engels havde i 1848 støttet en sammenslutning af de 39 tyske småstater, der ikke havde mulighed for at udvikle sig økonomisk og dermed politisk. Men den demokratiske mulighed forsvandt med revolutionens nederlag i 1849. Tilbage blev at Tysklands samling under Preussens hegemoni var et historisk vigtigt skridt og et historisk faktum, som måtte accepteres som et nyt udgangspunkt. Men han opgav ikke af den grund sin kritik af Preussen.

Dobbeltbindet kaster således nyt og samlet lys over Engels' opfattelse, ikke blot af teoretiske problemstillinger, men navnlig over hans evne til at anvende sin teoretiske indsigt på konkrete og aktuelle problemstillinger. Det ophæver i sig selv enhver tvivl, der måtte eksistere, om hans marxistiske tilhørsforhold eller dialektiske formåen.

Da det i sin tid besluttedes at udgive Marx' og Engels samlede skriftlige efterladenskaber blev det vedtaget, at udgaven skulle ledsages af en omfattende og alsidig kommentering. Det betød og betyder fortsat, at kommentarerne og registrene kan fylde mere end selve teksterne. Det er heldigvis også tilfældet i dette bind.

Martin Andersen